

Синагога в Тернополі

строгої раціональної форми, з відчутним східним впливом, прямокутна в плані, вільна від декору, за винятком ренесансного атика, прикрашеного аркадою. В загальних рисах нагадує божницю в Гусятині. Цінним було внутрішнє оздоблення божниці.

Список використаних джерел та літератури

1. Войтович В.М. Степань моя мила. Дослідження, спогади, документи. – Рівне: Видавець Валерій Войтович, 2009. – 578 с.
2. Дубнов С. Еврейская старина в Остроге (1532–1722) // Восход. Журнал учено-литературный и политический. – СПб., 1894.
3. Колосок Б. В. Луцьк – пам'ятка архітектури та містобудування : історико-архітектурний нарис. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2012. – 124 с. + 16 с.; іл.
4. Синагоги України. Спеціальний випуск інституту Укрзахідпроектреставрація, Львів: Видавництво Центр Європи, 1998, с. 72-74.
5. Терський С. Історія Луцька. Том 1. Лучеськ Х–ХV ст. – Львів, 2006.
6. Чернецький В. Літописні матеріали до історії міста Сокаля від його заснування до 1890 року. – Львів, 1891. С. 18-19.
7. BałabanMajer. BózniceobronnenawschodnichkresachRzeczypospolitej // Noweżycie. – 1924. – Т.1, zeszyty 1-3. – S. 197-203, il.
8. Horn M. ZydzyznaRusiCzewzonej w XVI i pierwszejpolowe XVII. – Warszawa, 1975. – S. 124, 155.
9. Sprawozdania z posiedzeniaKomijihistoriisztukizaczasod 1 stycznia 1893 do 31grudnia 1894 r. // Sprawozdania Komisji dobadania Historji Sztuki w Polsce. – t. V. – S. 100-101.

Євген Осадчий

к.і.н., старший викладач Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка м. Суми

УКРІПЛЕНИЙ ТАБІР СЕЛІТРОВАРІВ СЕРЕДИНИ XVII ст. НА СЕРЕДНЬОМУ ПСЛІ

Стаття присвячена результатам обстеження селітроварного комплексу на Середньому Пслі. Майстерня мала укріплення аналогічні тим, що застосовувалися українськими козаками при будівництві прикордонних острогів. Комплекс доброго стану збереженості є яскравим взірцем найпростішої козацької фортифікації.

Ключові слова: селітроваріння, Річ Посполита, фортифікація майдани.

Початок XVII ст. у Східній Європі співпав з масовим поширенням артилерії та ручної вогнепальної зброї. Війни та численні повстання, що відбувалися у першій половині століття потребували значної кількості пороху. Українське козацтво мало на озброєнні численні різнокаліберні гармати, мушкети та пістолі. Виробництво пороху потребувало трьох інгредієнтів: деревного вугілля, сірки та селітри. З першими двома проблем не виникало. Але селітра у природі зустрічається вкрай рідко. Ця сполука виникає при перегнивання органічних речовин при певних природних умовах. Наприкінці XVI – початку XVII ст. на південно-східних кордонах Речі Посполитої було розпочато видобуток селітри з курганів та валів стародавніх горо-

дищ. Дуже швидко промисел опинився під контролем Селітряної держави, створеної за наказом польського короля. Дрібні промисловики змушені були шукати нових земель, поза межами контролю коронних комісарів та шляхти.

Таким регіоном була Південна Сіверщина. Ця малозаселена територія знаходилася у місці, де кордон між державами не був остаточно визначений. Це приводило до чисельних суперечок між українцями та московітами, але й давало змогу вести промисел, що не обкладався податками. Формально ці землі належали до Путивльського уділу, однак магнати Речі Посполитої, зокрема І. Вишневецький, всіляко ігнорували це і, навіть, вели власну колонізаторську політику.

Освоєння Південної Сіверщини супроводжувалося частими військовими конфліктами. Тут постійно патрулювали путивльські стрільці, проходили татари та банди розбійників. Тому промисловики змушені були дбати про власну безпеку. Процес видобування селітри був пов'язаний зі значними перетвореннями навколишнього ландшафту. Будівництво греблі, ставки, вирубка лісу та дим від печей де випарювали селітру демаскував місцезнаходження майстерні.

У середині XVII ст. переважна більшість селітроварів – вихідці з українських земель Речі Посполитої. Одним з найактивніших польських державців, який проводив колонізаторську політику у регіоні був роменський підстароста Кшиштоф Сіножацький. Саме за його грамотою, датованою 1638 р. в урочищі *Бесищево* варили селітру вихідці з України [3, с. 324].

Локалізація урочища Бесищево важлива для ототожнення конкретної пам'ятки з писемним повідомленням. Воно відоме ще за документами кінця XVI ст. Бесищево – одна з переправ на Пслі, де мали переходити річку путивльські прикордонні сторожі [1, с. 72-73]. Більш конкретно про цю місцевість йдеться у документі на право володіння землею, що отримав гадяцький полковник М. Самойлович. За грамотою гетьмана І. Самойловича гадяцькому полковнику було надано території на Середньому Пслі, а саме землі між слободою Михайлівка, Озак та Василівка у Лебединській сотні. Серед топографічних прив'язок у грамоті згадується урочище Бесищево [4, с. 62-63]. Таким чином ця територія знаходиться на правому березі Псла на північний захід від Лебедина.

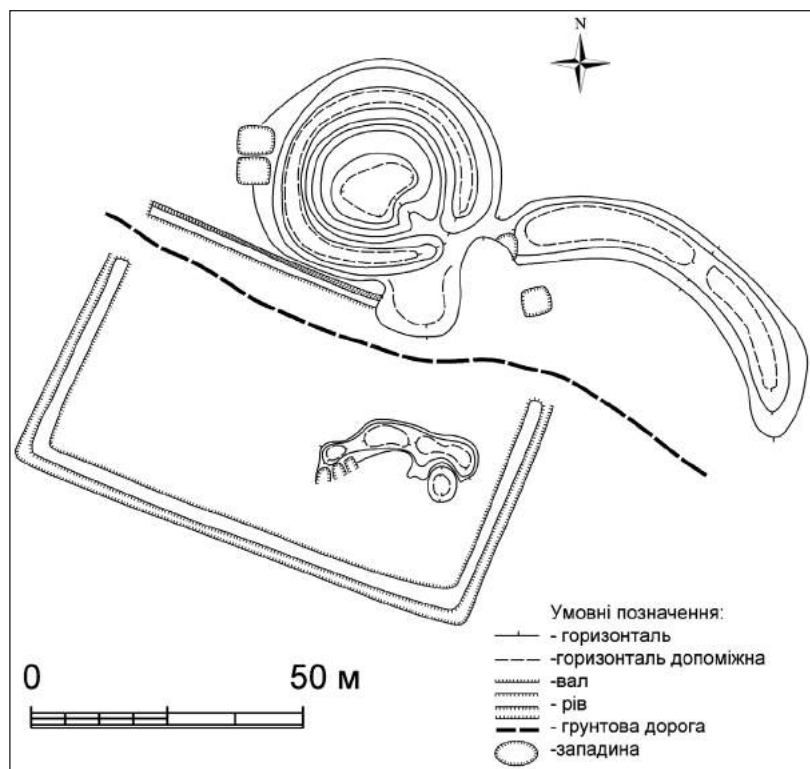

Рис. 1. Укріплений табір селітроварів поблизу с. Степне Лебединського району. План Є.М. Осадчого та О.В. Короті 2013 р.

вить 43 м, висота 2,5 м. По центру майдану знаходиться яма округла у верхній частині і трапецієподібна у нижній. Діаметр ями у верхній частині становить 24 м, у нижній – 11 м. Біля підніжжя західної частини майдану знаходяться два котловани споруд прямокутної форми розмірами 5×7 м і глибиною 1 м. На південний схід від майдану знаходиться серпоподібний викид відпрацьованого ґрунту розмірами 71×10,5 м і висотою 2,5 м. Поблизу північно-західного краю викиду знаходиться котлован прямокутної форми розмірами 5×6 м і глибиною 1 м.

Ця писемна згадка може бути ототожнена з селітроварним комплексом розташованим за 1,4 км на південний захід від південно-західної околиці села Степне Михайлівської сільської ради Лебединського району. Майдан та селітряна варниця була досліджена археологічною експедицією під керівництвом О.В. Сухобокова [5]. У 2013 р. майдан було обстежено автором та О.В. Коротею. Крім майдану виявлено рештки технологічних споруд та прямокутний укріплений майданчик (рис. 1).

Варниця була розташована на кургані неподалік майдану. Було виявлено близько десяти печей діаметром 1,8–2 м із сильно обпаленими стінками. Серед знахідок траплялися фрагменти гончарного димленого посуду XVII ст. Навколишній ґрунт був наповнений попелом, кістками тварин та вугіллям [5, Арк. 6-7].

Майдан підковоподібної форми, прохід знаходиться у південно-східній частині. Діаметр насипу становить

На південь від майдану знаходиться виробничий майданчик або дворик прямокутної форми розмірами 79 × 45 м. По периметру він оточений валом шириною 2–2,5 м і висотою 0,8–1 м та канавкою шириною 1–1,5 м та глибиною 1 м. У південно-східній частині майданчика знаходиться купа хаотично скинутого ґрунту розмірами 32 × 6 м. Вона має три вершини висота яких коливається від 1,7 до 2,2 м. У південно-східній частині знаходяться три ями прямокутної форми розмірами 2 × 2 м і глибиною 1,3 м. У південно-східній – яма округлої форми діаметром 5,5 м і глибиною 1,3 м.

Сам виробничий майданчик має збережені сліди селітроварних печей. Вони «врізані» у відвали ґрунту, що знаходиться у південній частині майданчика. Діаметр ям та їх розташування свідчать про те, що це рештки печей з виварювання лужної води. Поряд знаходиться округла яма для відстоювання води. Поза межами майданчика виявлено три котловани прямокутної форми розмірами 5 × 6 м і глибиною 1 м. Це можуть бути рештки виробничих приміщень. Майдан було закладено на кургані, що був «виварений» повністю. Дно ями має трапецієподібну форму, що свідчить про те, що поховання було повністю зруйноване.

Це на сьогодні єдиний, поки що, відомий укріплений табір селітроварів на території Південної Сіверщини. На користь належності табору до фортифікаційних споруд може свідчити те, що з технологічної точки зору обносити огорожею місце виварювання селітри значило утруднювати шляхи підвозу палива, води та ґрунту. Тому слід припустити, що поява огорожі поряд з майданом могла мати на меті захист майстерні.

Переважає більшість фортифікаційних об'єктів першої половини XVII ст., що вивчалася, це рештки фортець, острогів та оборонних ліній, збудованих на кордоні Речі Посполитої та Московської держави. Вони мають потужні земляні укріплення відомі ще з початку XX ст. Невеликі укріплення не привертати уваги дослідників, часто вони руйнувалися оранкою та господарськими роботами. Інформація про наявність укріплених таборів міститься переважно у документах козацької доби, що стосуються подій козацьких повстань 20–0-рр. XVII ст. Тому вивчення найпростіших укріплень козацької доби дозволить розширити інформацію про козацьку фортифікацію.

Розглянемо устрій технологічного майданчика (дворика) селітроварної майстерні з точки зору фортифікації. Це прямокутний замкнений контур з усіх сторін оточений валом та ровом. Прямокутні форми укріплень набувають поширення у регіоні у першій половині XVII ст. і пов'язані із загальноєвропейською еволюцією фортифікації. По периметру знаходяться рештки укріплень, що складаються з валоподібного насипу та рову. Аналогічні укріплення відомі на прикордонних острогах Речі Посполитої та Московського царства. Найбільш близькими за розмірами є укріплення Лосицького острогу. Він був збудований у середині XVII ст. для московської прикордонної залоги, згодом був захоплений військом І. Вишневецького під час походу на Путивль [2, с. 167-169]. Археологічні дослідження подібних укріплень свідчать, що в основі вони мали дерев'яну конструкцію типу «столпіє» або прямого чи косоного острогу. Такі укріплення не мали значних земляних елементів і будувалися як допоміжні. Їх використання обмежувалося укріпленням тих ділянок, що мали потужний природний захист. Прикордонні остроги Речі Посполитої будувалися з максимальним використанням природних перешкод. Активно укріплювалися миси та останці. Проте кургани де виварювали селітру знаходилися на вододілах та високих плато корінних берегів. Тут неможливо було збудувати потужні укріплення здатні витримати облогу або тривалий штурм. Найбільш ефективними подібні укріпленнями були проти нечисленних загонів татар та розбійницьких ватаг. Їх головним завданням було протистояти слабоозброєним нерегулярним озброєним формуванням.

Саме таку функцію могли мати укріплення зведені навколо селітроварної майстерні. Вона, ймовірно, була місцем де безпосередньо виварювалася селітра. Розташовані навколо майдани не мають бургтів вивареного ґрунту, що є свідченням вивезення земля багаті на селітру в інше місце. Саме тут розташовувався майстер, що керував процесом виварення. Для захисту подібних майстерень виділялися озброєні загони, що могли налічувати до 50 осіб.

Доля цієї майстерні відома за писемними документами. Про варіння селітри в урочищі Бєсїщево стало відомо путивльському воєводі. Для припинення роботи було відряджено загін під керівництвом Семена Черєпова, який припинив варіння селітри, знищив майстерню, а селітроварів відіслав у Ромни [3, с. 324].

Отже, селітроварна майстерня поблизу с. Степне на Лебединщині є унікальним об'єктом історії промислів та фортифікації. Укріплення зведені поряд з майстернею для захисту промисловиків є зразком найбільш простих укріплень козаків першої половини XVII ст.

Список використаних джерел та літератури

1. Беляев И.Д. О сторожевой, станичной и полевой службе на польской украине Московского государства до царя Алексея Михайловича / И.Д. Беляев. – М.: Изд. в Университетской типографии, 1846. – 117 с.
2. Коротя А.В. Лосицкий острог середины XVII в. / А.В. Коротя, Е.Н. Осадчий // Русский сборник. Труды кафедры отечественной истории Брянского государственного университета им. И.Г. Петровского [ред. Е.А. Шинаков, А.А. Чубур, В.Н. Гурьянов]. – Брянск: Курсив, 2013. – Вып. 7. – С. 167-172.

3. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648) / П. Кулаковський. – К.: Темпора, 2006. – 496 с.
4. Мельник Л.Г. Маєтності та скарби Полуботків / Л.Г. Мельник // Український історичний журнал. – 2000. – № 5. – С. 60-65.
5. Сухобоков О.В. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1990 г. / О.В. Сухобоков, С.П. Юренко, Л.И. Белинская // Науковий архів Інституту археології Національної Академії Наук України. – 1990/36. – 42 с.

Руслан Підставка

старший науковий співробітник
науково-дослідницького відділу
Національного заповідника «Замки Тернопілля»
м. Збараж

«ДОПАЛАЦОВІ» ФОРТИФІКАЦІЇ ВИШНІВЦЯ: ІСТОРИОГРАФІЧНІ СТЕРЕОТИПИ ТА ДОКУМЕНТАЛЬНІ ФАКТИ

У статті проведено історіографічний аналіз стосовно дослідження замку у містечку Вишнівець Тернопільської області. На основі документальних джерел узагальнено інформацію про виникнення, трансформацію та локалізацію оборонних споруд Вишнівця. Досліджено і систематизовано об'ємний картографічний матеріал, що стосується Вишнівця і околиць зокрема. Запропоновано гіпотезу стосовно основних історичних періодів розвитку оборонної фортифікації вказаного містечка протягом XV-XVII ст.

Ключові слова: замок у Вишнівці, Старий Вишнівець, князі Вишневецькі.

Важливим комплексоутворюючим елементом Національного заповідника «Замки Тернопілля», який в цьому році відзначає свій 20-літній ювілей, є Вишнівецький ландшафтний палацово-парковий комплекс XVIII ст., споруджений на місці старого замку. Виникнення останнього було зумовлено становленням могутнього князівського роду Вишневецьких, що ведуть свій початок від руських князів Несвізьких-Збараських [24; 25; 5; 13, с. 236] і використали у своєму прізвищі назву населеного пункту на півдні Волині, яким володіли з середини XV ст. На даний час Вишнівецький палацово-парковий комплекс відіграє кульову роль у формуванні туристичних потоків як в межах заповідника, так і в цілому по Волині. Ця пам'ятка історії, архітектури і культури національного значення за останній час увійшла до міжнародного туристичного маршруту «Шлях Гедиміновичів» та включена до регіонального туристичного маршруту «Волинським шляхом Кобзаря». В рік святкування 200-річчя з дня народження Тараса Шевченка у Вишнівецькому палаці проходять урочистості з нагоди цього ювілею, оскільки поет під час своєї мандрівки по Волині відвідував це містечко.

Історіографія XIX–XX ст., що присвячена Вишнівцю та князям Вишневецьким є досить обширною і різноманітною за змістом [30; 21, с. 111-114; 20, с. 59-80; 27; 28]. З сучасних досліджень заслуговують уваги ґрунтовні праці В. Собчука [10], І. Чаманської [15], Л. Крощенко та А. Кривенко [4].

В 1995 році Київський інститут «Укрпроектреставрація» під керівництвом Л. Крощенко проводив комплексні дослідження Вишнівецького архітектурно-ландшафтного комплексу XVI–XX ст. та розробив історичну довідку про цей об'єкт. Окремі результати даного дослідження будуть проаналізовані у цій статті.

У 2006 році Український регіональний спеціалізований науково-реставраційний інститут «Укрзахідпроектреставрація» розробив «Концепцію реабілітації та реставрації палацового комплексу (пам. арх. ох. № 663) в смт. Вишнівець Збараського району Тернопільської області». В цій Концепції підготовлена історична довідка та викладено результати історико-архітектурних досліджень Вишнівецького замку та палацу. Роботи виконувались під керівництвом керівника архітектурної майстерні З. Лагуша.

У всіх вище згаданих дослідженнях, особливо кінця XX – початку XXI століття (В. Собчук, Л. Крощенко, А. Кривенко та З. Лагуш) прослідковано основні історико-географічні та історико-архітектурні особливості лише Вишнівецького палацу та ландшафтного парку, однак надзвичайно мало уваги приділено, власне, замку.

Що стосується виникнення, першої документальної та писемної згадки про замок у Вишнівці (*даному випадку це різні дати*), його локалізації по відношенню до річки Горинь, архітектурних та мілітарних характеристик об'єкту, процесів трансформації та етапів перебудови, то вони, практично, не досліджені. Саме вирішення цих питань на основі документальних джерел (акти, привілеї, тестаменти та ін.) і було поставлено за мету даного дослідження.